Abhaz Dili - Abhazca

Viyaçeslav A. Çirikba*

Genel Bilgiler

Abhazca (abh. *áԥcya бызшәá-*) Abazince ile birlikte Kuzey Kafkasya diller ailesi, Abhaz-Adıge kolunun Abhaz grubunu oluşturuyor. Bu kolun diğer dilleri, birbirine yakın diller olan Adıgeyce ile Kabardeyce ve aynı zamanda kısa süre önce yok olan Ubıhçadır.

Ortak Abhaz-Adıge anadilinin bölünme şeması

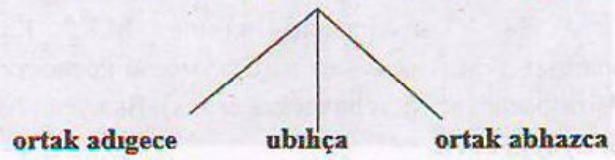

M. Ö. III ve II binli yılların başında, antik Anadolu yerli nüfusunun konuştuğu Hatti dilinin de Abhaz-Adıge grubunun kadim dillerinden olması ihtimal dışı değildir. Kuzey Kafkasya diller ailesinin diğer bir kolu da Nah-Dağıstan (Çeçence, İnguşça, Avarca, Lezgice, Tabasaranca, Lakça ve diğer) grubudur. Kuzey Kafkasya dillerinin diğer yerli Kafkasya dil ailesi, Kartveli dilleri ile akrabalık bağları yoktur.

Abhazların büyük bölümü, batıda Psou nehri ve doğuda İngur nehri arasında, Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı boyunca uzanan bölgede bulunan Abhazya Cumhuriyetinde (*Аԥсны Аҳәынҭқарра*) yaşıyor. Bu nehirleriyle Abhazya, Rusya Federasyonu ve Gürcistan Cumhuriyetiyle sınırdaştır. Sovyet sayımına göre 1989'da eski SSCB'deki Abhazların sayısı 105 308 kişiydi ve bunların yüzde 93,5'i Abhazcayı anadili olarak adlandırdı. 2011'deki Abhazya Cumhuriyeti nüfus sayımına göre, Abhazlar 122 069 kişi veya ülke nüfusunun yüzde 50,71'ini oluşturuyor.

Abhazların önemli bir bölümü de Abhazya sınırları dışında yaşıyor. Binlercesi Acara ve Gürcistan'da (genellikle Batum bölgesinde) yaşıyorlar ki, XIX. yüzyılda Kafkasya'da yaşanan savaşların neden olduğu toplu göçler sonucunda buralara yerleştiler. Bunun dışında Abhazlar Türkiye'de (bazı tahminlere göre-yarım milyon) ve Orta Doğu'nun bazı ülkelerinde (Suriye, Ürdün vb) yaşıyorlar. Çoğunluğunu Türkiye ve Orta Doğu ülkelerinden giden Abhazların oluşturduğu küçük koloniler de Batı Avrupa'da (Almanya, Hollanda, Belçika, İsviçre, Büyük Britanya vd.) ve ABD'de bulunuyor.

Abhazya Cumhuriyeti bölgesinde Abhazca resmi devlet dili statüsüne sahiptir. Abhazca ilköğretim (tüm dersler 5. sınıfa kadar Abhazca), orta ve lise sınıflarında (anadil ve edebiyat dersleri ve yüksek okulda (Abhazya Devlet Üniversitesinde fakülte ve kurslar) ders dilidir. Abhazca gazeteler, dergiler, sanatsal, gazetecilik ve bilimsel literatür yayınlanıyor, radyo ve televizyon programları yapılıyor, tiyatrolar çalışıyor. İnternette Abhazca siteler bulunuyor.

Abhazların büyük bölümü iki dil konuşuyor. Abhaz-Rusça iki dilliliği çoğunlukta: Abhazların yüzde 78,8'i ikinci dil olarak Rusçayı iyi biliyor, güneydeki Abhazların bir bölümü-Megrelceyi de biliyor. Gürcüce bilenlerin sayısı genel olarak az. Acara Abhazları anadilleri ve Rusça dışında Gürcüce de biliyor, yaşlı kuşak Türkçeyi de biliyor. Genellikle

(*) *Prof. Dr., Filolog, Abhazya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı.*
(**) *Rusçadan Çeviren: Özlem Güngör*

Türkiye'de yaşayan Abhazlar için, Abhazca-Türkçe., Arap ülkelerinde yaşayanlar içinse Abhazca-Arapça iki dilliliği görülüyor.

Yazım

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Abhazların anadilde yazım geleneğine sahip olduğunu gösterecek veriler yok. Eski zamanlarda Abhazca belirli bir okuryazarlığın teorik olarak bulunduğuyla ilgili dolaylı ipucu, kendi anadillerinde Hıristiyan ayinleri ve alfabeleri olan (Ermeni, İber (Gürcü), Gotlar ve diğerleri) halklar arasında Abasgilerin (Abhazlar) 'Konstanin'in Hayatı'nda (IX. yüzyıl) geçiyor olması olabilir.[1] Anadilde Hıristiyan ayinine sahip olan Abhazlara bir gönderme de, XV. yüzyıl Bavyera yazarı Johann Schiltberger'in kitabında yer alıyor.[2] XIV. ve XV. yüzyılları arasında oluşturulan Rus 'Babil Efsanesi' üç dilde yazılmış kitabelerden bahsediyor: Yunanca, Abhazca (Obezce) ve Rusça, ancak yazar burada bizzat Abhazları mı yoksa Gürcüleri mi kastediyor belli değil, çünkü XVI. yüzyıla kadar bez, obez ('abhaz') terimleri Rusçada hem Abhazları hem de Gürcüleri ifade etmek için kullanıldı.[3]

Abhazca ilk kitap, 'Abhazca alfabe' (*Аҧсшәа Анбан*), 1865'de Rus oryantalist general İvan Bartolomey editörlüğünde, Petr Uslar'ın Abhazca dilbilgisinde kullanılan kril transkripsiyonu temelinde yayınlandı. İkinci Abhazca alfabe 1892'de Sohum Dağlık Okulu öğretmeni Konstantin Maçavariani ve daha sonra Abhazya halk şairi olan genç öğrencisi Dmitri Gulia tarafından yayınlandı. 1906'da anonim olarak yayınlanan alfabede Maçavariani ve Gulia materyali kısmen kullanıldı. Bir süre sonra Maçavariani ve Gulia'nın alfabesi öğretmen ve halk adamı Andrey Çoçua tarafından geliştirildi ve 1909-1926'da Abhaz okullarında eğitimde kullanıldı. 1926'da nüfuzlu Sovyet akademisyen Nikolay Marr, Latin harflerine dayalı olarak hazırladığı, kendi 'analitik alfabe'sini sundu, sıcak tartışmaların ardından Abhazya'da kabul edildi, ancak sadece iki yıl sonra 1928'de, yeniden oluşturulan, 'modele uydurulmuş' Latin alfabesiyle değiştirildi. 1938'de Abhazca alfabesi, Abhazya'nın Gürcüleştirilme politikaları doğrultusunda Gürcü grafiğine aktarıldı, 1945-1946'da Abhazya okulları kapatıldı ve eğitim dili Abhazların çoğu tarafından bilinmeyen Gürcüce oldu. Stalin'in ölümünden sonra 1953'de Abhaz okullları yeniden açıldı ve 1954'de Çocua'nın alfabesine dönüldü ki, bazı değişikliklerle bugün hallen kullanılıyor. Alfabelerin gerekçesiz değişiminin edebi dilin oluşum ve gelişimine olumsuz etki etmemesi de mümkün olmadı.

Başka ülkelerdeki Abhazca yazımının oluşum tecrübelerinden, Latin grafiği üzerine eğitimci Mustafa Butba[4] tarafından hazırlanan ve 1919'da, Marr'ın latinceleştirilmiş alfabesinden yedi yıl önce ve Türkiye'de alfabenin Latin grafiğine taşınmasından dokuz yıl önce İstanbul'da yayınlanan Abhazca alfabeyi hatırlatmak mümkündür; Türkiye şartlarında bu alfabenin herhangi bir geniş pratik uygulaması olmadı.

Mevcut Abhazca alfabesinde 64 harf var. Sırasıyla şöyle: а, б, в, г, гь, гә, ғ, ғь, ғә, д, дә, е, ж, жь, жә, з, ҙ, ҙә, и, к, кь, кә, қ, қь, қә, ҟ, ҟь, ҟә, л, м, н, о, п, ҧ, р, с, т, тә, ҭ, ҭә, у, ф, х, хь, хә, ҳ, ҳә, ц, цә, ҵ, ҵә, ч, ҷ, ҽ, ҿ, ш, шь, шә, ы, ҩ, ҩь, ӡ, ь, ә.

Abhazca alfabesinin temeline fonoloji prensibinin konulmuş olmasına rağmen (bir işaret veya kombine-tek fonem), her zaman muhafaza edilmiyor. Glottalization (gırtlaksıllaşma) ek işaretlerinin verilişinde sıkı bir düzen yok, tonlu damak ünlüsünün i-*u*,[5] harfiyle işaretlenmesi haklı çıkmadı, oysa bazı

(1) Bkz. Kollautz, A. Abasgen. In: Reallexicon der Byzantinistik. Reihe A, Bd. I, Heft 2. Amsterdam, 1968, S. 31.
(2) Bkz. "The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427." Translated from the Heidelberg ms., edited in 1859 by Professor Karl Friedrich Neumann, by Commander J. Buchan Telfer, R.N., with notes by Professor P. Bruun. London: The Hakluyt Society, 1879, p. 78.
(3) Bkz. Babil Efsanesi. V: Antik Rusya Edebiyat Kütüphanesi. Cilt 6. XIV-XV yüzıl ortaları. Santk-Petersburg: Nauka, 1999, s.50-55 ve 520.
(4) Abitp, M. Cerqes Elifbe Apsıfsele. Yizvız: Abitp – M. Asiqse 1. Istampeil, 1335 – 1919.
(5) Bu harfle ünlü i - *u* sesi de ifade ediliyor.

önceki Abhazca alfabelerinde bu fonem yi-*ŭ* harfiyle gösterilmişti. Yazı dilindeki son kısmi reform (1996), daha önceden dudaksıl seslerin iletiminde bu amaç için kullanılan iki farklı dudaksıl işaretin (*ə*, *ф*) birleştirilerek, bir modele uygun *ə* işareti aracılığıyla verilmesini sağlayarak, Çoçua alfabesinin en önemli eksikliklerinden birini giderdi.

Bartolomey'in Abhazca alfabesinden sonra, Abhazcanın yayınlanan en eski edebi eserleri Hıristiyan dini metinleridir- 'Kısa Kutsal Tarih' (1866), 'John Chrysostom İlahi ayini' (1907), Trebnik (1907), Missal (1907), İncil (1912) ve diğerleri, aynı zamanda Dmitri Gulia'nın şiir kitabı (1912) ve Samson Çanba'nın draması 'Амҳаџьыр-Muhacirler' (1920). 1919'da da Abhazya'nın ilk gazetesi 'Аџсны' (Abhazya) yayınlanıyor.

Edebi Abhazcanın temel diyalekti, Bzıp diyalektine (67 ünsüz) kıyasla daha basit bir fonetik sisteme sahip güney, Abjuva (59 ünsüz) diyalektidir; edebi dilde 58 ünsüz var, çünkü nadir olan ve Abjuva diyalektinde karşılaşılan fonem *ф'* buna dahil edilmedi. Edebi Abhazcanın gelişimi (A. Genko'ya göre) üç etap ihtiva ediyor: 1856-1866- İ. Bartolomey'in 'Abhazca alfabesini' oluşturma dönemi ve 'Kısa Kutsal Tarih' çevirisi; 1892-1921- D. Gulia'nın ilk kitaplarının, A. Çoçua'nın ders kitaplarının, Abhazya gazetesi 'Аџсны'nın (Abhazya), S. Çanba'nın 'Амҳаџьыр' (Muhacirler) dramasının çıkması; 1921'den günümüze- D. Gulia, S. Çanba, İ. Kogonia, B. Şinkuba, İ. Papaskira, M. Haşba ve diğerlerinin eserlerinin yayınlanması. V. Koncariya ise gelişimi iki döneme ayırarak edebi Abhazca konusunda farklı bir dönemleştirmede bulunuyor: devrim öncesi ve sonrası. Edebi dilin oluşumu ve gelişiminde, çağdaş edebiyatın bir çok türünün temelini koymuş olan, Abhaz edebiyatının klasik ismi Dmitri Gulia'nın (1874-1960) sanatı önemli bir rol oynadı. Genç Abhaz edebiyatı Nart Efsaneleri, tarihsel-kahramansı ve mitolojik efsaneler, şarkı, masal, halk baladları, fıkra ve anekdot motifleriyle beslendi. 150 yıllık gelişim döneminde edebi Abhazca, az-çok normalleştirilmiş bir imla sistemi, zengin terminoloji ve çeşitli fonksiyonel stiller meydana getirdi.

İlk Abhazca Şerhler

Abhazcanın en eski yazılı kaydı, D. Kapanadze'nin Abhaz yerleşim yeri *Aĥə́A* 'Sohum' ile özdeşleştirdiği, Kolhis basımı altın paralardaki Yunanca kitabedeki (M. Ö. III-II yy) 'Aki-*Аку' veya 'Aku-Аку'* kelimesi olabilir. Yunanca ve Romence *apsil-*, Gürcüce *apšil-*[6] ve Ermenice *apšel*-i M.Ö. 12. yüzyıl Asur kroniklerinden bilinen, kuzey-batı Anadolu'nun karadeniz dağlık bölgelerindeki savaşçı halk *АбешлА*-abeşla'nın *adı* 'apsil- апсил' (eski Abhaz kabilesi) ile kıyaslamak biraz daha varsayımsal.

Klasik Yunan ve Romalı yazarlar апсилы-apsilı, абаски-abaski, мисимианемisimiane, саниги-sanigi ve daha başka Abhaz etnonimlerini tespit ettiler. Etnonim *Ансил-apsil,* Abhazca kendi adlandırmasındaki *Аԥсь-yA'nın (-yA-'etnik' sonek) Anc-aps* elementini içeriyor. Sonuncusunun belki de, 'ölümlü' (ölümsüz tanrıya karşı insana yönelik) sıfatının bir türevi olarak aslı bulunmuştur, kök *Аԥсы-*(bzıp diyalektinde *Аԥсьы-*), görünüşe göre **ԥсьы-* 'ölmek'[7] fiiliyle bağlantılı.

Yunanca *Abasg-oi, Abask-oi* eski Abhazca çoğul formatı **АбАз-ҙ'А-* 'abazalar'a (*-ҙ'А* – insan sınıfı çoğul soneki; tekili **АбАзА)* dayanıyor ki, Yunanca çoğul soneki *–oi* eklendi. Bizans dönemi Yunancasında bu etnonimin *-ҙ'А* soneki olmayan *Abasi-oi* 'abazalar' şekli de biliniyor. Eski Rusça *обезъ-obez* 'abhaz', Adıgece *АбАзэ-abaze* 'abazin', Türkçe *abaza* 'abhaz, abazin' de aynı terimin tekilini yansıtıyor.

(6) Eski Gürcü kaynaklarında *apšil-et-i* 'apşil'lerin toprakları' geçiyor. Gürcüce ve Ermenicede hışırtılı sızıcı (spirant) belkide eski yumuşak (ıslıklı-hışırtılı) sızıcı *сь*'yı yansıtıyordur (bzıp'çada *Аԥсь-yA 'abhaz'*).

(7) См. Chirikba V.A. On the Etymology of the Ethnonym */ápsua/* 'Abkhaz'. // The Annual of the Society for the Study of Caucasia. № 3, Chicago, 1991, p. 13-18; Çirikba V. A. Etnonim *АԥсyA 'abhaz'* etimolojisi hakkında.// Abhazovedeniye. Çalışmalar. ABİGİ.D. Folklor. Edebiyat. Sayı. IV. Sohum, 2013, s.44-59.

Rusça *АбхАз-abhaz'ın* kaynağı Gürcüce *apxaz-i'dir* ki bu da Megrelceye borçludur. Eski Abhazca **АбАз(А)-г'А* Megrelceye **abazya* olarak geçti ve bu dil için alışılmış olan metatez-göçüşmeyle **abyaza* değişim geçirdi ve daha sonra ortalama bir sertlik karışımıyla şimdiki Megrelce şekli *apxaza-arhaza* ortaya çıktı. Megrelce şeklinin bu değişimi Gürcücede sonundaki –a'nın (megr. *apxaza* → grc. *apxaz-i)* kaybolmasıyla kabul edildi, aynen Megrelceden *at'ama* 'şeftali'nin Gürcüceye *at'am-i* olarak geçmesinde olduğu gibi. Gürcüce *apxaz-* Rusça ve diğer dillerce benimsendi.

Bizans kaynakları *Tzibile/Tzibilon/Tibeleos* gibi Abhaz toponimi- yer adlarından (Roma kaynaklarında *Tsibil(i)um,* bugünkü *ЦАбАл),* Thuanes (Abhaz soyismi *ТәАн-бА*)[8], Chados (belki, eski Abhazca **х'АдА* 'lider')[9] gibi kişisel isimlerden bahsediyor. VI. yüzyıl Bizans tarihçi Agathias tarafından ileri sürülen Misiminii'deki (yukarı Kodor) kalenin adı *ТзАхАр (Tzachar)* Abhazca su kütlesi *(А-) зҷАрА 'sığlık'* < *зы-ҷҷА-рА*[10] türevinin bozulmuş şekli olarak kabul ediliyor. Bizans ve diğer kaynaklardan bilinen orta çağ Abhazya şehri Anacuphia'yı (Anakopiya, şimdiki Novii Afon) Анхәа-циа olarak analiz etmek mümkün, en eski hali *Анах'әа-циа, yani 'Ан(а) хуа (kasabasına) karşı duran'.[11]

M.Ö. VII. yüzyıl Ermeni coğrafyası *АшхАрАцүйц*-Aşharatsuyits Abhazya'da Pisinun toponiminden bahsediyor ki, Ermenolog V. Butba'nın kabul ettiğine göre, günümüz Abhazca *Аҧсны* 'Abhazya'[12] olduğu tahmin ediliyor. Ortaçağ Gürcü kroniklerinde, ünlü Gürcü kraliçesi Tamara'nın (M.Ö. XII. yy.) oğlu Georgi'nin takma adı olarak kullanılan ve tarihçiler tarafından izah edildiğine göre, 'апсаров-apsarov' ların (yani Abhazların) dilinden 'meşale' olarak tercüme edilen 'Лаша-Laşa' kelimesinden söz ediliyor. 'Laşa' gerçekten Abhazca *А-лАшА* 'ışık'a[13] dayanıyor, bununla birlikte *Аҧс-Ар,* Abhazca kendi adlandırması *Аҧс-уА* ile aynı kökü, aynı zamanda eski çoğul son eki *–Ар/ar'ı* içeriyor. Son Abhaz çarı Feodosiya Slepii'nın (M.Ö. X.y.) ismine sıfat olarak kullanılan kelime de ilginç bir kelimedir ve hakkında ortaçağ Gürcü kroniği 'Matiani Kartlisay' şu yorumda bulunuyor: '*чАлА*-царь/çala-tsar olarak kim adlandırılıyordu', kısaltılmış Abhazca *А-чАлА*/a-çala 'hastalıklı, zayıf'.[14]

Cenevizli Peter Viskonti tarafından hazırlanan 1318 tarihli harita, günümüz Gagra şehrinin adını Kakara olarak veriyor ki, daha sonraları 1494'de Freduçe haritasında Kakkari şeklinde belirtiliyor.[15] Bu formlar, V. Kvarçiya'nın 'kıyıyı tutan' olarak ikna edici şekilde izah ettiği toponimin **гА-кы-рА* orjinal sesini yansıtıyor.[16]

1637'de Abhazya'yı ziyaret eden Dominikan rahibi Giovanni da Lucca, yerel yöneticinin Puzo olarak çağrıldığından bahsediyor ki, P. Uslar (1887:155) bunun Abhazca *Аҧызә* 'önder, yönetici' olduğu tespitinde bulunuyor. Abhaz dili materyalleriyle ilgili daha geniş kayıtlar ancak XVII. yüzyılda, tanınmış Türk seyyah Evliya Çelebi'nin 'Seyahatname'sinde yer aldı. Çelebi 'Abazaların acayip ve garip dilinde' (*lisa:n-i 'aci:b ve gari:b-i Aba:za*) yaklaşık 40 kelime ve cümle yazdı. Çelebi'nin Arapça harflerle (bilindiği üzere, annesi Abhaz idi ve dili evde duymuş olabilir) verdiği Abhazca dil materyali analizi, Sadz diyalekti özelliklerini yansıttığını gösteriyor.[17]

(8) Bkz. İnal-ipa Ş. D. Abhazların etno-kültürel tarihi meseleleri. Sohum: Alaşara, 1976, s. 234,367.
(9) *x'* işareti boğuk, küçük dil, nefesle telaffuz edilen patlamalı *q* ünsüzü anlamına geliyor
(10) *А-зы* 'su, nehir'den, *А-ҷҷА-рА* 'sığ, sığlık'; bkz. Kvarçiya V. E. Abhazya'nın tarihi ve günümüz toponimleri (Tarihi-etimolojik çalışmalar). Sohum, 2006, s. 80.
(11) Bkz. Biraz daha farklı etimolojiye: V. Kvarçiya, a.g.e. s.95-96 .
(12) Bkz. Butba V. 'Aşharatsuyits'e göre Batı Kafkasya Kabileleri. Sohum, 2001, s.78.
(13) Klaproth tarafından daha önceden gösterildiği üzere bkz. J. von Klaproth. Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808, enthaltend eine vollständige Beschreibung der Kaukasischen Länder und ihrer Bewohner. Zweiter Band. Halle und Berlin, 1814, S. 180.
(14) Kvarçiya V. E. Abhazcada Hayvancılık (Pastoral) Kelime Hazinesi. Sohum: Alaşara, s.108.
(15) Kvarçiya V. E. Yazılı kaynaklarda Abhazya yerleşim yerleri. Sohum: Alaşara, 1985, s.26.
(16) Kvarçiya V. E. Apsnı atonomika. Sohum. 2002, s.92. Dağlar ve deniz arasında sıkışmış Gagra, özel coğrafi konumu dolayısıyla bölgenin savunma stratejisinde geleneksel olarak önemli bir element olmuştur.
(17) Bkz. Chirikba V.A. Sadz, an Abkhaz dialect in Turkey. In: NSL. 8. Linguistic Studies in the non-Slavic languages of the Commonwealth of Independent States and the Baltic Republics. Chicago: The University of Chicago, p. 67-68.

1819'da Ermeni gezgin Mina Mediçi tarafından Ermenice yayınlanan kitapta yaklaşık 40 Abhazca kelime yer aldı.[18] İngiliz gezgin Stanislav James Bell tarafından 1841'de yazılan kitaptaki Abhazca kelimelerin yer aldığı küçük liste de büyük olasılıkla Çelebi'nin kayıtlarındaki gibi, ünsüzlerin ikizleşmesi (ikiye katlanması), uncountable (sayılamaz) ve bazı özel Sadz kelimeleri şeklinde Sadz diyalektine örnek teşkil eden bir çalışma.[19] Sohum-Kale'de yazılan Adıge ve Gürcüce benzerlikleriyle 56 Abhazca kelimeden oluşan liste, Tiflis'teki Fransız elçisi Jacques François Gamba'nın 1826'da yayınlan kitabının ilk cildinin ekinde yer alıyor.[20] Tahmini olarak 1830-1840 yıllarında Rus subayı Vladimir Romanov küçük bir Rusça-Abhazca sözlük (yaklaşık olarak 2000 kelime ve dört sayfa kısa cümleler içeren) hazırlamıştı ve el yazması Fransız dil bilimci Bernard Ute tarafından Tiflis Halk Kütüphanesi'nde bulundu, kısa bir süre önce Tiflis'te yayınlandı.[21] Pallas (1786-1789), Ellis (1788), Güldenstädt (1791) ve Klaproth (1814) tarafından yayınlanmış kelimelerin daha geniş listeleri, Tapanta (Aşuva) ve Aşhara (Aşharuva) diyalektlerine dayanıyor.

Abhazca Diyalektler

1864'e kadar, yani Abhazların Türkiye'ye topluca sürgünlerinin başlangıcına kadar, Abhazya üç diyalekt bölgesine ayrılıyordu-Sadz, Bzıp ve Abjuva, gerçi Ahçıpsı kabilesinin dili de ayrı bir diyalekti temsil ediyor. Şu anda Abhazya'da iki diyalekt temsil ediliyor- Bzıp ve Abjuva.

Sadz diyalekti, Bzıp nehrinden Mıtsastı (Matsesta) nehrine kadar, kuzey-batıya, Soçipsta (günümüz Soçi bölgesi) vadisine de serpilmiş olarak tarihsel Abhazya'nın batısında bulunuyordu. Sadz diyalektinde iki ağız bulunuyor- Haltsıs ve Tsvıci. Fonetikteki ayırt edici özellikleri, fonemik önemi olan ünsüzlerin ikizleşmesi (ikiye katlanması), aynı zamanda uncountable-polnoglasiedir. İlk ağızı-Haltsıs»ı konuşanlar Hamış (Hosta), Arıdkıta (*Арыд-қытԥа*, günümüz Adler), Hışvha (*Хышәҳа*), Tsandrıpş, Giaçrıpş, Bagrıpş, Mkialrıpş (Psou nehri yukarılarında), Gagra ve daha başka yerlerde ikamet ettiler. Tsvıci ağzını konuşanlar Kudepsta nehir kıyısında yaşadılar, Matsesta nehir kıyısında Sadz topluluğu Çua ikamet etti, Sadz'lardan yukarıda dağlık Abhazya kabileleri Ahçıpsı (Mdzımta nehri yukarılarında), Aibga (Psou nehri yukarılarında) ve Çujgua (Çvijepsı- *Цәыжьыԥсы* nehrinde, Mdzımta kolunda) yaşadılar. Ahçıpsı'lara Pshu (*Псҳәы*) dağlık köyü sakinleri de yakındı. Tüm bu Abhaz grupları XIX. yüzyıl ortalarında çarlık yönetimince Osmanlı İmparatorluğuna sürüldü bu da Abhazya bölgesinden, hem Sadz diyalektinin hem Ahçıpsı ağzının yok olmasına neden oldu. Şu anda, Sadz diyalekti Haltsıs ağzını ve Ahçıpsı ağzını konuşanlar Türkiye'de Adapazarı ve Hendek'te, Tsvıci ağzını konuşanlar ise Bilecik yakınlarında yaşıyorlar. Batum'daki Abhazların bir bölümü de Sadz kökenlilerdir.

İkinci, Bzıp (Bzıp nehri adından) diyalekt bölgesi Gagra şehrinden Sohum şehrine kadar uzanıyor. Bzıp diyalekti üç ağıza ayrılıyor- Lıhnenski (Lıhnı köyü adından), Kaldahuarski (Kaldahuara köyü adından) ve Aatsınski (Aatsı köyü adından), aralarındaki fark oldukça önemsiz ve çoğunlukla fonetik özellikler taşıyor. Türkiye'de Bzıp diyalektini konuşanlar Abhaz diasporasının büyük bölümünü oluşturuyor, İstanbul ve Ankara arasında (özellikle Düzce ve Adapazarı'na yakın) bulunan köylerde yaşıyorlar, aynı zamanda Samsun ve Sinop yakınlarında yaşıyorlar.

Abjuva diyalekti bölgesi Sohum'dan doğuya-Gal şehrine kadar uzanıyor. Abjuva

(18) Bkz. Mina Mediçi. Мина Меличи. Pontus Tarihi. Venedik, 1819 (Ermenice); bkz D. Melikset-Bekov. Pontica Transcaucasica Ethnica. (1815-1819 Mina Mediçi'ye göre). V: Sovyet etnografyası, № 2, 1950, s. 163-175.

(19) Bkz. Çirikba, aynı eserde, s. 68.

(20) Gamba, J-F. Voyage dans la Russie Méridionale, et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824. Tome premier. Paris: C.J. Trouvé, 1826, p. 396-397.

(21) Romanov V. P. Abhazca İlk Sözlük. Abazince Sözlük. Sözlük metnini basıma T. Tvantseladze hazırladı. İkinci ilaveli yayın.Tiflis, 2014.

diyalekti üç ağıza ayrılıyor: Atarski (Atara köyü adından), Çhuartalski (Çhuartal köyü adından) ve Cgiyardinski (Cgiyarda köyü adından), aralarındaki farklar önemsiz. Türkiye'de Abjuva diyalektini konuşanlar az ve kuzeyde, çoğunlukla Hendek şehri yakınlarında yaşıyorlar.

Konuşanlarının Türkiye'nin batısında Bursa, Bilecik, Eskişehir ve Kütahya şehirlerinde yaşadığı Tsabalski ağızı, Abjuva diyalektinin eski şekli olabilir, ancak fonoloji ve kelime hazinesindeki bazı özellikleri onları diğer dağlık Abhazca diyalektleri ile yakınlaştırıyor (bkz. aşağıda). Türkiye'ye genel sürgüne kadar Tsabaltsı'lar Dal-Tsabal bölgesinde Kudrı nehri (Kodor) yukarılarında yaşadılar.

İfade edilen diyalekt bölgeleri dışında, Sohum yakınlarındaki Yaşıra ve Bagmaran köyleri vatandaşlarının geçiş ağızları da vardır ve bunlar hem Bzıp hem Abjuva diyalektlerine ait özellikleri gösteriyorlar. Bununla birlikte Yaşırski ağızı daha çok Bzıp diyalektine, Bagmaranski ağızı- Abjuva diyalektine meyilli. Genel olarak bu iki ağız belli bir derecede, halen Türkiye'de konuşulan (özellikle, Düzce yakınlarındaki Derdin/Guma köyünde) Gumski (Abjyakuinski veya Sohumski) geçiş ağızının özelliklerini yansıtıyor.

Abhazca diyalektleri kendi aralarında birbirine çok yakınlardır. Bunlardan fonetik ve morfolojik açıdan en mükemmeli Sadz diyalektidir, fonetik açıdan en eskisi-Bzıp diyalektidir. Ahçıpsı ve Tsabalski ağızlarının kesin durumu tam olarak belli değil. Tsabalski'ye coğrafi nedenlerden, aynı zamanda kelime hazinesi yapısından ötürü Abjuva diyalekti alanında yaklaşıyorum, halbuki fonetik olarak Ahçıpsı ve Tsvıci'ye daha yakın, bununla birlikte yukarıda geçen batı diyalektleri ile herhangi özel bir yakınlığı olduğunu değil, sadece onun Abjuva diyalektine göre daha eski veya tutucu olduğunu gösterebilir. Birçok parametreyle Bzıp diyalektine yakın olan Ahçıpsı'nın diyalekt mensubiyetini netleştirmek daha da zor. Bununla birlikte bazı Sadz ile benzerlik gösteren fonetik özellikler (örneğin, sık uncountable), spesifik kelime hazinesi, daha da önemlisi morfolojik özellikler (negatif fiil biçimlerinde *гьы-* edatının zorunlu kullanımı, durağan fiillerin şimdiki zaman halinin, temel halin sonluluk soneki *-um* birleşimiyle sıklıkla kullanımı, örneğin, *ды́-ḱA-um*, paralel olarak *ды́-ḱA-y-n* 'o (erkek-dişil) vardır') Ahçıpsı ve Sadz diyalektlerini yakınlaştırıyor. Bu özellikler Aşharuva diyalektine de özgü olduğu için bazı uzmanlar (örneğin, E. Kilba) hem Aşharuva, hem Sadz, hem Ahçıpsı'nın tek bir büyük diyalektten (onun 'Sadz' olarak adlandırdığı) çıktılar, ama sonradan çeşitli gelişimlere maruz kaldılar. Yine de, Ahçıpsı ağızı ile ilgili konunun ek bir incelemeye ihtiyacı var, Sadz ve Aşharuva diyalektlerini birleştiren gruba kesin olarak dahil edilmesi öyle görünüyor ki şimdilik erken. Ahçıpsı'da Sadz ve Bzıp diyalektleri özelliklerinin birleşmesinin kısmen diyalektik karışımı olarak izah edilmesi mümkün, çünkü ulaşımı zor dağlık Ahçıpsı bölgesine çeşitli Abhaz, Abazin ve hatta Adıge ve Ubıh gruplarının temsilcileri (Ahçıpsı soyadları buna delalet ediyor) göç etmişlerdir, bu da spesifik özelliklerin bulunuşunu izah edebilir, örneğin Sadz diyalektinin.

Aşharuvalılar XVII. yüzyılda Kuzey Kafkasya'ya taşındı bu da bazı eski özelliklerin (Sadz ve Ahçıpsı'da fonetik *AA*, *ɷ*, şekline dönüşen gırtlak spirantı (sızıcı) *г'*, *г'ə*-nin en eski şekliyle telaffuzu, Sadz diyalekti Haltsıs ağızında basit küçük dil spirantı *x*, *xə* şekline dönüşmüş olan *x'*, *x'ə* boğuk küçük dil patlamalıların muhafaza olmuş olması, Tsıvıci ağızında ve Ahçıpsı ağızında gırtlak sesleri *x̲*, *x̲ə* muhafaza olmuş olması) korunmasına yardımcı oldu. Diğer bir deyişle, Bzıp ve Abjuva diyalektleriyle birlikte Sadz ve Ahçıpsı da ortak Abhazca fonetik evrimine maruz kaldı, coğrafi olarak onlardan izole olan, Tapanta diyalekti ve aynı zamanda Kabardeycenin önemli etkisini yaşayan Aşharuva diyalektindeyse bu yaşanmadı.

Abhazca tarihinde şu tarihi aşamalar ifade edilebilir: 1) ortak Abhazca dönemi,

2) Tapanta diyalektinin ortak Abhazcadan ayrılması ve iki diyalektin oluşması, kuzey ve güney, 3) Aşharuva diyalektinin güney Abhazcadan ayrılması, 4) güney Abhazcanın güney-doğu (Bzıp, Abjuva) ve kuzey-batı (Sadz, Ahçıpsı) diyalektlerine ayrılması. Bunu aşağıdaki tabloyla göstermek mümkün.

Abhaz-Abazin diyalektlerinin ortak büyük dilden diyalektik bölünme şeması

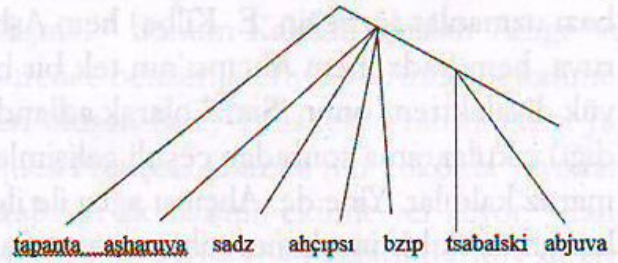

Diyalektler (tapanta, aşharuva, sadz, bzıp ve abjuva) ve ağızların (ahçıpsı, tsabalski) arasındaki yakınlık kıyaslamalı durumlarıyla şemada gösterildi. Aşharuva diyalekti genel olarak Tapanta ve güney Abhazca diyalektleri arasında geçiş diyalekti, Sadz-Aşharuva ve diğer Abhazca diyalektleri arasında geçiş diyalekti, Ahçıpsı ağızı ise-Bzıp ve Sadz diyalektleri arasında geçiş ağızı olarak sayılabilir.

Abhazca Öğrenim Tarihçesi

Abhazca öğreniminin başlangıcı Alman oryantalist Georg Rosen'in [22] küçük bir çalışmasıyla atıldı. Ancak Kafkasya bilimleri altın fonunda yer alan ve halen bilimsel anlamını yitirmemiş olan, Abhazcanın ilk uzun bilimsel ve kapsamlı tanımlaması, ilk Abhazca dilbilgisini (taş baskısı 1862, matbaa baskısı 1887) oluşturan mümtaz Rus araştırmacı-Kafkasya uzmanı, general Petr Karloviç Uslar'a ait. A. Şifner 1863'de bu çalışmanın Almanca düzenlemesini gerçekleştirdi ve Avrupa okuyucusu için ulaşılabilir yaptı. Daha sonraları Abhazca P. Çaraya, D. Gulia, A. Haşba, V. Kukba, B. Canaşia, H. Bgajba, B. Şinkuba, K. Şakrıl, E. Şakrıl, T. Şakrıl, M. Tsikoliya, T. Halbad, V. Koncariya, B. Bganba (Abhazya'da), N. Marr, D. Dirr, A. Genko, N. Yakovlev, A. Şagirov, A. Abdokov, İ. Getsadze, M. Kumahov, S. Starostin (Rusya'da), K. Lomtatidze (Gürcistan'da), G. Şmidt (Finlandiya'da), G. Deeters, K. Bouda (Almanya'da), J. Dümezil, J. Şaraşidze (Fransa'da), V. Lukassen (Hollanda'da) gibi araştırmacıların çalışma konusu oldu.

Temel Abhazca öğrenim merkezleri-Abhazca dil bilimcileri V. Amiçba, S. Amiçba, Ş. Aristava, N. Arşba, R. Gubliya, B. Conua, O. Dzidzariya, V. Kaslandziya, V. Kvarçiya, E.Kilba, L. Samanba, L. Hagba, A. Hetsiya, V. Çirikba, L. Çkadua ve daha başka bilim adamlarının çalıştığı Abhazya D.İ. Gulia Beşeri Araştırmalar Enstitüsü ve Abhazya Devlet Üniversitesidir (Sohum). Abhazca öğrenimi konusuyla ilgilenen yabancı araştırmacılar arasında V. Dıbo (Rusya), J. Hewitt, Z. Hiba (Büyük Britanya), A. Sprayt (Hollanda), A. Kristol (Fransa), L. Trigo, D. Ketman, B. Voks (ABD), J. Kolarusso (Kanada), T. Gvantseladze (Gürcistan), T. Yanagisava (Japonya) ve daha başka bilim adamları yer alıyor.

Dil Bilgisi

I. Fonetik (Ses Bilgisi): Abhazca ünsüz bolluğu olan dillerdendir. Abhazcanın fonem (ses birimi) yapısı son derece karmaşık ünsüz sistemi (Bzıp diyalektinde 67 fonem) ve minimum genişlemiş ünlü sistemiyle (iki ünlü fonem) karakterize ediliyor.

Edebi dilin ünsüz sisteminde 58 ünsüz fonem bulunuyor ve üç sınıfa ayrılıyorlar- gürültülü, patlamalı ve kaygan (yarım ünlü). Gürültülü patlamalılar ve yarı kapantılı ünsüzler yeri (dudak, diş, art damaksıl, küçük dil, faringeal) ve boğumlama (çınlayan, boğuk soluklu, gırtlaksıllaşma) şekline göre sınıflandırılıyorlar. Dudaksılaşma ve damaksılaşma da fonem özellikleridir. Sızıcı- nefes sürtünmesi (spirant) ile çıkan ünsüzler sistemi dişsil-dudaksıl, dişsil, küçük dil (uvular) ve faringeal hallerini içeriyor. Spirantlar sınıfında önemli

(22) G. Rosen. Ossetishe Sprachlehre nebst einer Abhandlung über das Mingrelische, Suanische und Abchasische. Berlin, 1846.

fonemik bağıntılardan boğuk-tonlu, dudaksıllık ve damaksallıkları kıyaslamak uygundur. Basit (yani dudaksıl ve damaksıl olmayanlar) hışırtılı spirantlar ve yarı kapantılı ünsüzler boğumlama olarak üstdamaksıldır (telaffuzlarında dilin ucu yukarıya doğru kıvrılıyor). Ünsüzlerin farklı sınıfları yankılanan ve yarım ünlüler olarak ayrılıyor. Onların özelliği, herhangi bir bağıntılı ilişkileri olmayışıdır (yarım ünlü *u-i* hariç). Kayganların yankılananlardan farkı, onların fonetik olarak hece sesbirimcikleri olarak gerçekleşebilecek olmalarıdır.

Edebi Abhazcanın ünsüz fonem yapısı aşağıdaki tabloyla gösterilebilir. Alfabede *ə* işareti dudaksıllık belirtisi, *ь* – işareti yumuşaklık belirtisi ifade ediyor. Harflerdeki diyakritik imleler, çınlayan küçük dil spirantı *ҷ* ve çınlayan hışırtılı yarım ünlü *ԝ* dışında solunum belirtisi ifade ediyor; *n*, *m*, *ḱ*, *q̃*, *ҿ* и *ҵ* gırtlaksılları ifade ediyor. Periferik (çevresel) fonem *ъ* parantez içine yerleştirildi.

Edebi Abhazca ünsüz harfler tablosu

	Patlamalı çn.bğ.grt.	Afrikat çn.bğ.grt.	Spirant çn.bğ.	Yankılanan	Kaygan
dudaksıl	б ц п		в ф	м	у
dişsil dudaksıl	д т т дә тә тә	з ц ц зә цә цә	з с	н р	
hışırtılı dudaksıl damaksıl		ц ҿ ҵ ць ч ч	ж ш жә шә жь шь		
damaksıl dudaksıl					и ѡ
Lateral				л	
artdamaksıl dudaksıl damaksıl	г қ к гә кә кә гь кь кь				
uvular dudaksıl damaksıl	k kə ḱь		г х гә хә гь хь		
faringeal dudaksıl			аа х хə		
gırtlaksı	(ъ)				

Diyalektlerin fonem yapısı daha zengindir. Şöyle ki, Bzıp diyalektinde eski yumuşak fısıltılı (farklı sınıflandırmada-fısıltılı hışırtılı) sibilantlar-ıslıklılar korunuyor: spirant çiftler (*зь – сь*) ve üçlü afrikat-yarı kapantılı ünsüzler (*зь – ць – q̃ь*), dento-labial (dişsel-dudaksıllar) ıslıklılar *зə – сə*, aynı zamanda boğuk faringeal küçük dil ünsüzleri *х'*, *х'ə*. Abjuva diyalektinde yumuşak fısıltılı sibilantlar fısıltılılarla (*з*, *с*, *ʒ*, *ц*, *q̃*), dento-labialler hışırtılı sibilantlarla ((*жə*, *шə*), faringealler basit küçük dil ünsüzleri (*х*, *хə*) ile uyuştular. Abjuva, Sadz ve Aşharuva diyalektlerinde gırtlaksıl dişsil-dudaksıl spirant *ф'* vardır, sadece tek bir kelimede yer alıyor (*а-ф'а* 'ince). Fonem sistemi çevresinde gırtlaksıl durdurma *ъ* bulunuyor ve bazı ünlemler ile imitativ kelimelerde yer alıyor ki, şu iki örnek bunlardandır, *аҳ* 'prens' – *ъаҳ* 'hayır' - *ҳаҳ* 'bizim prens', *ау-ау* 'evet' - *ъау-ъау* 'hayır' - *ҳау-ҳау* 'nida, ünlem'.

Ünlü sisteminde sadece iki temel ünlü fonem bulunuyor: açık *а-а* ve kapalı *ы-ı*. Bu ünlülerin yarım ünlülerle, aynı zamanda dudaksıl ve damaksıl ünsüzlerle birleşimi önemli sayıda ünlü sesbirimciklerinin oluşumuna neden oluyor (bkz.aşağıda). Bunun dışında yabancı dillerden alınan kelimelerdeki *о*, *е*, *и*, *у*, ünlüleri ayrı bir alt sistem oluşturuyor.

İmlada digraph *аа* ile ifade edilen ünlünün kendine özgü bir durumu vardır. Tarihsel olarak *-ғ'* (Abazin diyalektlerinde korunan) tonlu vurgulu faringealine uzanıyor. Bu sesin fonemik statüsünün tamamen net olmamasıyla birlikte, bazı düşünceler onun uzun ünlü olmadığı ve iki ünlünün birleşimi olmadığını (ki bunlar Abhazcada kabul edilemez), *ғ'* tonlu faringealin fonetik gerçekleşmesi olduğunu düşündürüyor.

Bu ses aynı zamanda bazı yabancı dillerden geçen kelimelerde bulunuyor (*а-каамеҭ* 'Kıyamet' < Türkçeden *keyâmet*; *а-маалықь* 'melek' < Türkçeden *melâik* ; *а-ҧаайымбар* 'peygamber' < Türkçeden *peyâmber*; *а-лумаатҭ* 'limonata' < Rusçadan *лемонад*; *а-маатҭ* 'ruble' < Gürcüceden *manat-i*).

Ünlü *а*, *ы* dışında daha başka ünlü sesler de vardır: *о*, *е*, *и*, *у*, bunların orjinal Abhazca kelime hazinesinde fonem statüsü yoktur ve *а*, *ы* ünlülerinin kaygan *и*, *у*, *ѡ*, aynı zamanda damaksıl ve dudaksıl ünsüzlerle etkileşimi sonucunda ortaya çıkıyorlar. *о* sesi *ау* birleşimi veya *аya* üçlüsüyle, nadiren dudaksıl ünsüzlerle temasla ortaya çıkıyor. *е* sesi

аи → еи, иа → ие, ѳа → ѳе, аѳ → еѳ birleşim yerinde, nadiren a'nın damaksıl ünsüzlerle birleşiminden ortaya çıkıyor. *и* sesi *иы, ыи*, birleşiminden, ya da *ы*'nın damaksıl ünsüzlerle birleşiminden ortaya çıkıyor. Son olarak *у* sesi *уы, ыу*, diftonglarından ya da *ы*'nın dudaksıl ünsüzlerle birleşiminden ortaya çıkıyor. Abhazcada diftonglar bifonem birleşmelerden (kaygan+ünlü) ibarettir.

Abhazcada oldukça önemli ünsüz birleşimleri olabilir (dört ünsüz bileşeniyle *а-ԥстԥҳәа* 'bulut', *а-мшԥгьа* 'kötü hava' kelimelerindeki gibi), ancak daha yaygını iki veya üç ünsüz bileşenleridir (*а-мра* 'güneş', *а-ԥхтԥы* 'uyuz'). Morfemler içinde birleşim parça sayısı üçü geçmiyor. Bunların tarihsel oluşumları çoğunlukla, vurgusuz hecede ünsüzün düşmesinden kaynaklanıyor.

Vurgu farklı yerlerde olur ve anlam ayırma aracı olarak hizmet edebilir: *á-ла* 'göz' - *а-лá* 'köpek', *áча* 'bıldırcın' - *а-чá* 'ekmek', *á-ԥара* 'atlamak' - *а-ԥáра* 'para' - *а-ԥарá* 'örmek'.

Morfolojik düzen belirtileri arasında sınıf-kişisel örneklerinin geçişli fiilin başındaki tonlu ünsüzün öncesinde dile getirilme durumu görülüyor.

II. Morfoloji: Abhazca bitişimli dillere dahildir: kelime biçimi, her birisi genellikle sadece tek değere sahip morfem zincirlerinden oluşur (mono semantik). Morfemler kökler ve ekler olarak ayrılıyorlar. Bir kelimdeki morfem sayısı oldukça çok olabilir, fiil kelimesi *и-аа-с-з-еи-лы-м-к-аа-ø-ит*... onbir morfem içeriyor: kök *к(ы)*- 'tutmak, yakalamak' ve on ek morfem: *и-* 'hiç bir şey', *аа-* 'buraya', *с-* 'ben', *з-* 'imkan', *еи-* 'uygunluk', *лы-* 'den, dan', *м-* 'olumsuzluk', *-аа* 'kök genişlemesi', *-ø* (boş morfem) 'aorist', *-ит*' sonluluk/dinamiklik'.

CV (C-herhangi bir ünsüz, V-herhangi bir ünlü) yapısındaki açık tip tek heceli fiil kökleri çoğunluktadır. İkili ve üçlü kökler eski materyallerde daha nadir ve genellikle isim kökleri için karakteristiktir (sesleri yankılayan kökenli fiiller hariç). Bağımsız kök morfemler dışında, herhangi bir fiil öneki ve soneki ile birleşiminin kullanıldığı bağlantılı fiil kökleri de vardır. Ekli morfemlerde hem kök öncesi (önekler) hem kök sonrası (sonekler) durumlar olabilir. Fiil kelime yapısındaki 18 önemli morfem durumundan kök öncesinde yaklaşık 10 fiil öncesi ek durumu mümkün olurken, kök sonrası altı ek durumu mümkün oluyor.

Abhazca dilinin kısımları: fiil, isim, sıfat, zarf, sayı sıfatı, zamir, ekler, bağlaçlar, edatlar, ünlemler, belirteçler.

Fiil, morfoloji sisteminde merkezde bulunuyor ve hal-zaman biçimlerinin zenginliğiyle ayrıcalık gösteriyor. Fiili karakterize eden temel çizgiler, dinamik ve statik, geçişli ve geçişsiz, sonlu ve sonsuz hallerinin kıyaslanması, sınıf-şahıs çekiminin, karmaşık zaman ve kip sisteminin (bunlar arasında bağlaçlılık, ettirgenlik, potansiyellik, versiyon, kanıtsallık vd.) varlığıdır.

Statik fiiler durum bildiriyorlar (*с-гылоуп* 'ben ayaktayım', *с-иоуп* 'ben yatıyorum'). Statik fiiler dinamik fiillere özgü bir takım çekim kategorisinden yoksundur. Statik fiilin oluşumu için her ismin kökeninin kullanılabilecek olması karakteristiktir (*а-хәычы* 'çocuk' - *д-хәыч-уп* 'o çocuktur'; *а-ԥшза* 'güzel' - *ды-ԥшзо-уп* 'o (dişil) güzeldir'. Statik fiilin kendisi bazı ekler yardımıyla dinamik fiile çevrilebilir: statik- *и-шкәакәо-уп* 'beyaz olan', dinamik- *и-шкәакәа-хоит* 'beyazlayacak olan'; statik- *и-кьаҽ-уп* 'kısa olan', dinamik- *и-сы-р-кьаҽ-уеит* 'kısa yapacağım//kısaltıyorum'. Dinamik fiiler eylem veya süreç ifade ediyorlar ve Abhazca fiiline özgü tüm hal-zaman biçimlerine sahipler. Bazı fiilerin hem statik hem dinamik çekim örneğine dahil olabilmeleri de karakteristiktir, *с-гылоуп* 'ben ayaktayım' - *с-гылоит* 'ben ayağa kalkıyorum'; *с-тәоуп* 'ben oturuyorum' - *с-тәоит* 'ben oturuyorum, biniyorum'; *и-с-куп* 'bende (elimde)' - *и-с-куеит* 'tutuyorum/yakalıyorum'.

Fiil sistemindeki temel kategorilerden biri geçişli-geçişsizlik belirtisindeki muhalefettir. Geçişli fiiller sadece dinamik fiilerden olurken, geçişsiz fiiller-statik ve dinamik fiillerin bir bölümünden oluyor. Bu iki fiil sınıfının arasındaki farkın temel morfolojik ifadesi sınıf-şahıs göstergelerinin konumudur. Geçişli ve geçişsiz fiillerin diğer bir ayırıcı, aracı sınıf-şahıs öneklerinin geçişli fiil kökünün ilk tonlu ünsüzü öncesinde seslendirilişidir (*u-з[←*c]-боит* 'gördüğüm'), halbuki bu geçişsiz fiillerde olmuyor (*с-гылоит* 'ben ayağa kalkıyorum').

Kökeni, dolaysız tümleci olup olmamasına bağlı olarak ya geçişli ya geçişsiz olabilecek değişken fiiller grubu da bulunuyor: *с-захуеит* 'dikiyorum//dikişle uğraşıyorum' - *и-з-захуеит* 'diktiğim'; *с-ԥоит* 'örüyorum// örmeyle uğraşıyorum' - *и-с-ԥоит* 'ördüğüm'. Geçişli fiil gibi çekimi yapılan, ancak aslında geçişsiz olan tersinir (inversive) fiilerin durumu da kendine özgüdür. Bunları geçişli fiillerden ayıran belirtilerinden biri, kökün tonlu ünsüzü öncesinde sınıf-şahıs emaresinin zikredilmeyişidir: geçişli fiil *и-з-гоит* 'aldığım' ve tersinir fiil *и-с-гәаԥхоит* 'hoşuma giden'. Tersinir fiilerin geçişli fiilerden bir başka biçimsel ayırımı, önek olması halinde özne göstergesi çekim halinde önek ve kök arasına sıkışmıyor, karşılaştırma: *и-с-гә+а+ԥхоит* 'hoşuma giden' (tam anlamıyla 'kalbimi ısıtan', önek *гә-* 'kalp'), ama geçişli fiil *а-гә+а-ԥа-ра* 'farketmek'teki aynı önekte tablo farklıdır - *и-гә+а-с-ԥоит* 'farkettiğim'.

Abhazca fiilinin temel özelliği, sonlu (cümlenin tamamlandığını, kapalılığını ifade eden) ve sonsuz (tamamlanmayışı, kapanmayışı ifade eden) fiil biçimidir, karşılaştırma: *и-з-боит* 'ben görüyorum' - *и-з-ба-з* 'o, benim gördüğümdür'; *и-з-га-ит* 'ben alacağım' – *и-з-га-ша* 'bu, benim alacağım şeydir'.

Fiilin çekimi, sınıf-kişisel oluyor ve kelime yapısında herhangi bir sınıf-kişi önekinin gelişiyle gerçekleştiriliyor. Çekilen fiilin yapısında sadece kişi ve sayı değil, aynı zamanda sınıf eyleyenleri, müdahilleri (actant) görülüyor: insan (kadın veya erkek) – insan olmayan ki, geçişli ve geçişsiz fiilerin 2. ve 3. tekil şahıs biçiminde görülüyorlar. Erkek sınıfının 2. tekil şahıs eki şekil olarak insan olmayan sınıfının eki birbirini tutuyor: karşılaştırma *у-цА* 'sen (erkek, hayvan) git',

б-цА 'sen (kadın) git'. Fiilin sekiz zaman hali bulunuyor: bir şimdiki, beş geçmiş ve iki gelecek zaman hali. Dinamik fiilerin zaman kipleri statik fiilerin kiplerinden zengindir. Tespit edilmiş kipler içinde sonlu ve sonsuz fiil biçimleri farklılıkları uygulanıyor.

Şimdiki zaman sıkça gelecek (belirli) zaman fonksiyonuyla da kullanılıyor, göstergesi ise sonek *–уА* (dinamik fiillerde), kökün son ünlüsü ile birleşmesinde *-о-* (*с-цА-уА-ит* → *с-цо-ит* 'ben gidiyorum') şeklinde gerçekleşiyor. Gelecek zaman I ve II, olasılık veya mecburiyetin açıkça ifade edildiği modal tonlarına sahiptirler: *с-цА-ит* 'ben, görünüşe göre//büyük ihtimalle, gideceğim', *и-ĸА-у-ӷА-шА* 'senin yapacağın şey//sana gerekiyor veya yapılması gerekiyor'.

Kip sistemi oldukça karmaşıktır: bildirme, olumsuzluk, emir (teşvik), olasılık veya potansiyel (*д-з-А-ԥхьом* 'onun (dişil) okuyamayacağı), versiyon (*и-у-зы-ĸА-с-ӷоит* 'senin (eril) için yapacağım şey' – nesnel versiyonu, *и-л-цәы-зит* 'onun kaybettiği' – öznel versiyonu), istek (*с-цА-ндА(-з)* 'hiç değilse giderdim!'), irrealist (*д-у-бА-з-шәА* 'sanki sen (eril) onu (eril-dişil) gördün'), şart, dilek, şart-hedef (*и-з-гА-ру* 'benim almam için'), birliktelik (*д-лы-ц-цоит* 'o (eril) onunla (dişil) gidiyor', ettirgen (*и-л-зАхуеит* 'onun diktiği' - *и-л-сы-р-зАхуеит* 'ben onu dikmeye mecbur ediyorum//zorluyorum'), istemsizlik (*и-с-АмхА-хәеит* 'istemeden söylediğim'), dönüşlülük (*с-ҽы-с-ӷәАхуеит* 'ben gizleniyorum', 'tam anlamıyla 'ben kendimi gizliyorum'), isteşli (*и-еи-қәшәеит* 'onlar birbirleriyle karşılaştı', *х-Ацц-цАп* 'birlikte gidelim!',

х-АибА-дырит 'birbirimizle tanıştık').

Fiilden türemiş kelimeler (fiilimsiler) sıfat fiil, bağ fiil ve mastar olarak ayrılıyorlar,

şeklen sonsuzdurlar (infinitive). Sıfat fiiller öznel ve nesnel olabiliyorlar ve ilgi (bağıl) önekleri *з-*, *и-* yardımıyla oluşuyorlar. Önek *з-* geçişli fiillerden oluşan fiil sıfatlarının özne veya dolaylı nesne olmasına (*и-з-бо* ← *и-з-бА-уА* 'bunu gören', *и-зы-л-тҩо* ← *и-зы-л-тҩА-уА* 'onun bir şey verdiği kişi'), geçişsiz fiillerden oluşan fiil sıfatlarının dolaylı nesne olmasına hizmet ediyor (*д-зы-хәо* ← *д-зы-хәА-уА* 'onun (dişil-eril) talepte bulunduğu kişi'). Geçişli fiillerden oluşan sıfat fiilerinde önek *и-* dolaysız nesneyi ifade ediyor (*и-р-бо* ← *и-р-бА-уА* 'onların gördüğü'), geçişsiz fiillerden oluşan sıfat fiilerde ise özneyi ifade ediyor (*и-цо* ← *и-цА-уА* 'giden').

Bağ fiiller fiillerin yalın halini gösteriyorlar (*и-сы-мА* 'sahip olarak'), yada *-уА*, *-ны*, *-(м-)кәА* sonekleri yardımıyla oluşuyorlar (*с-А-с-уА* 'çarparak', *с-цо* ← *с-цА-уА* 'giderek', *с-гылА-ны* 'kalkarak', *с-ры-м-бА-зА-кәА* 'onlar beni görmeden', *сы-ҟА-м-кәА* 'ben olmadan'). Fiil gibi bağ fiilin de şahıs, sayı, sınıf kategorileri var.

Masdar fiil ve ismin belirtilerini kendinde topluyor, bilhassa isim veya fiil önekinden oluşuyorsa ve fiil dinamik ise sonek *–рА* ile, fiil statik ise, *-зАА-рА* soneki ile şekilleniyor (*АцА-рА* 'gitmek', *А-ԥхьА-рА* 'okumak', *А-ҟА-зААрА* 'olmak, var olmak', *А-мА-зААрА* 'sahip olmak',

А-шьтҩА-зААрА 'yatmak'). Masdarın fiil belirtileri: ettirgenlik, versiyon, isteşlilik, istemsizlik vd. kategoriler; isim belirtileri: belirsiz şeklinin oluşma olasılığı (*А-дыррА* 'bilmek/bilgi' - *дыррА-к* 'herhangi bir bilgi'), sayı kategorisinin olması (*А-ԥхьАрА* 'okumak/okuma' – *А-ԥхьАрА-кәА* 'okumalar'), iyelik (*с-цАрА* 'benim gidişim').

İsmin, sayı, sınıf, iyelik, belirlilik-belirsizlik, araçsallık gramer kategorileri vardır. Çekim sistemi yoktur. Anlamsal olarak tüm isimler insan ve insan olmayan sınıfına ayrılıyor ki, yukarıda gösterilen bazı kategorilerde morfolojik olarak yansıyor. Bir kaç çoğul göstergesi bulunuyor, bunlardan *–цәА* ve *-(р-)АА* insan sınıfına bağlı (*АбА-цәА* 'babalar', *Аб-рАА* 'gelinin ebeveyni',

Аԥсуа-АА 'Abhazlar'). Sonek *–қәА* insan olmayan isim kategorisinde çoğul işlemini gerçekleştiriyor (*А-ҧлА-қәА* 'ağaçlar'), aynı zamanda insan kategorisine dahil olan bazı gruplarda da çoğul işlemini gerçekleştiriyor: kadın (*А-ԥҳәыс,* çoğulu *А-ҳәсА-қәА),* küçük çocuklar (*А-хәыҷы* 'çocuk', çoğulu *А-хәыҷ-қәА*), etnik gruplar (*Агыр-қәА/ /Агыр-цәА* (Megrel), *АермАн-қәА//АермАн-цәА* (Ermeni), *А-урыс-қәА//А-урыс-цәА* (Rus). Şimdi verimsiz olan sonek *-Ар(А)* her iki sınıftan bazı isimlerin (kolektif) çoğulunu oluşturuyor (*Ас-Ар(А)* 'kuzular', *Арԥ-Ар* 'gençler'). Çeşitli çoğul soneklerinin birleşmesi de mümkündür: *ҷкәын-цәА-қәА-к* 'bazı delikanlılar', *А-ҧ-Ар(А)-қәА* 'kuşlar', aynı zamanda isimlerin tekil halinin çoğul ifade etmek için kullanılması da mümkündür.

Artikel (article) *А-* ismi hem cins, hem belirli formda şekillendirebiliyor, bundan dolayı bazen 'belirli-cins artikeli' olarak adlandırılıyor: *А-ԥҳәыс* 'kadın', *А-ҧлА* 'ağaç'. Bazen belirlilik, artikele yapılacak vurgu ile ifade edilebilir, karşılaştırma: *А-уАҩы́* 'insan' - *á-уАҩ* '(belirli) insan',

А-Кәы́цбА 'Kucba (soyadını taşıyan) - *á-Кәы́цбА* 'Kucba (soyadını taşıyan belirli)'. Belirsizlik *-к(ы)* edat artikeliyle ifade ediliyor (*уАҩы́-к* 'bir adam', *тҩыԥ-к* 'bir yer'). İsim sıfır/artikelsiz olarak da gelebilir (*уАҩы́* 'insan', *жәлАры́* 'halk'). İyelik sınıf-şahıs önekleri aracılığıyla ifade ediliyor:

сы-шәҟәы 'benim kitabım', *у-еы* 'senin (eril) atın'. Araçsallık ifadesi için sonek *–лА* kullanılıyor (*шьАпы-лА* 'ayakla'), durum ifadesi içinse sonek *-с* (*АиҳАбы-с* 'büyük olarak').

Sıfatlar niteleme ve nispi sıfatlar olarak ayrılıyorlar. Niteleme sıfatları genellikle belirtilene edat olarak duruyorlar (örn. *Аус дү* 'büyük iş'). Nispi derece *еиҳА//иАҳА* (daha fazla), *Аӷк(ь)ыс* 'den, dan' kelimeleri yar-

dımıyla oluşuyor: *еиҳА иԥуун* 'daha büyük', *Аӷк(ь)ыс иеиҷьун* 'daha iyi (bir şeyden)'. En üstünlük derecesi soneki *-ЗА//-ззА*: *А-ду-ззА* 'çok büyük'. Nispi sıfatlar karşılaştırma derecesi oluşturmuyor, isme göre edat durumu alıyorlar. Nispi sıfatları oluşturan ek, *-мə(ы)//-мəи* niteleme sonekidir *(örn. АиҳАмəы* 'demir', *А-тԥыԥАн-мəи* 'yerli').

Zarflar belirtme ve durum zarfları olarak ikiye ayrılıyor. Belirtme zarfları da kendi aralarında nitelik (*бзиА* 'iyi', *цқьА* 'temiz'), sayı ve derece (*зынзА* 'tamamen', *Акыр* 'çok') ve nitelik-durum (*иАрАзнАк* 'hemen', *тԥынч* 'sakin') zarfları olarak ayrılıyorlar. Durum zarfları, zaman, yer, eylemin hedef ve şeklini gösteren zarflar olarak ayrılıyor.

Sınıfsal mutabakat sayılara özgüdür. Asıl sayılarda insan olmayan sınıfının işareti *-бА* sonekidir: *ҩ-бА* 'iki', *х-ԥА* 'üç' (← **х-бА), ԥшь-бА* 'dört', *хə-бА* 'beş', *ф-бА* 'altı', *быжьбА* 'yedi',

АА-бА 'sekiz', *жə-бА* 'dokuz', *жəАбА* 'on'. Sayının insan sınıfına aitliğini gösteren sonek *-ҩы(-к)*:

х-ҩы(-к) 'üç (kişi)', *ԥшь-ҩы(-к)* 'dört (kişi)'. Sayısal 'bir' insan sınıfı için *Азəы,* insan olmayan sınıf için – *Акы*: 'ikinin' insan sınıfı için şekli *ҩы-цьА*. Sayılar 'onbirden' 'yirmiye' kadar kök morfemlerin birleşmesiyle oluşuyorlar: *жəА-ҩА* (insan olmayan)// *жəА-ҩА-ҩы* (insan) 'oniki', *жəА-хА* (insan olmayan) *//жəА-хА-ҩы* (insan) 'onüç', *жəохə* (insan olmayan) *//жəо-хə-ҩы* (insan) 'onbeş'. Bazı sayıların yapısında *и-* bağlacı vardır: *жəе-и-зА* 'onbir' (tam anlamıyla 'on ve bir'), *жə-и-ԥшь* 'ondört' ('on ve dört'), *зе-и-жə* 'ondokuz' (orjinal hali **жəА-и-зə* değişim sonucunda *жə* oldu, tam anlamıyla da 'on ve dokuz'). 'Yirmi' yapısı 'iki kereon' *(ҩ-А-жəА)* şeklindedir. 'Kırk'tan itibaren sayma yirmişer sistemiyle devam ediyor: *ҩын-ҩАжəА* 'kırk' ('iki kere yirmi'). 'Yüz' sayısı insan olmayan sınıf için *шə-кы*, insan sınıfı için – *шə-ҩы(-к)* şeklinde oluyor. Asıl sayılar dışında sıra sayıları, topluluk, yaklaşık, kesirli, bölünebilen, ayıran ve bölen sayılar vardır.

Zamirler sınıfa göre şahıs, iyelik, işaret, soru, belirli, belirsiz şeklinde olabiliyorlar: şahış zamirleri *уАрА* 'sen (eril)', *уАрА* 'sen (insan olmayan)', *бАрА* 'sen (dişil)', *иАрА* 'o (eril)', *иАрА* 'o (insan olmayan)', *лАрА* 'o (dişil)'. Birinci tekil şahıs, aynı zamanda tüm sınıf uyumundan mahrum olan çoğul şahıs zamirleri istisna oluşturuyorlar: *сАрА* 'ben', *ҳАрА* 'biz', *шəАрА* 'siz', *дАрА* 'onlar'. Bazı araştırmacılara göre, istisna kategorisinin *ҳАрА – ҳАрԥ* 'biz', *шəАрА – шəАрԥ* 'siz' şeklinde bir çift eski izinin bulunduğunu düşünüyorlar, ama bu kategori artık Abhazcada yok.

Fonksiyonel kelimeler edatlar oluyor (fonksiyon açısından Rusça öneklerine benziyor): yön, konum, varış, araç edatları. Bağlaçlar arasında bağlayıcı bağlaçlar *-и, -гьы,* karşıtlık bağlacı *АхА* 'ama', ayırıcı *мА, мАмзАр, АкəымзАр* 'değil' gibi edatları ifade etmek gerekir. Ekler kelime veya cümlelere farklı anlamsal tonlar veriyorlar: olumluluk, teyit edicilik (*исҳəеит-еи* 'zira artık söyledim'), olumsuzluk, yükseltmek, geçicilik, istek, pişmanlık. Nidalar çeşitli duygu ve hisleri ifade ediyorlar (*унАн, ҳАи, АҳАҳАи, АбААԥсы, ных, ААит*). Tanımlayıcıların oldukça büyük bir grubu da var, yani gramerde düşük veya sıfır derece ifade kategorisinde; bunlar esas kelimeler ve nidalar arasında ara bir pozisyonda bulunuyorlar. Doğası gereği tanımlayıcılar ya yansıma ya da sembolik ses kelimeleri gösteriyorlar. Bunlar hem kendi saf halleri hem de ekli oluşumlarıyla görülebilirler (*А-дыжə-* vuruş sesi taklidi). Tanımlayıcılar kelime gruplarının kiplerine kolayca dahil oluyorlar, esas kelimenin-zarf, fiil, sıfat, isim- statüsüne sahip oluyorlar.

III. Kelime yapımı-oluşumu: Fiil yapısı aşağıdaki modellerle temsil ediliyor: basit gövde, gövdeye ilave, fiil öneki + gövde + kökü, gövdeyi genişletici + kök genişletici. Basit gövde en çok tek fonem veya ikili fo-

nem birleşimiyle temsil ediliyor (*к* 'yakalamak, tutmak', *шь* 'öldürmek', *бА* 'görmek', *гА* 'almak, taşımak'), ama daha karmaşık yapılarla da karşılaşılıyor. Toplama gövde (ikilemeler hariç) çok yaygın değil, buradaki temel modeller şunlardır: isim gövdesi + fiil gövdesi (*А-тӏәА-рх-рА* 'biçmek', tam anlamıyla 'ot biçmek'), fiil gövdesi + fiil gövdesi (*А-не-и-АА-и-рА* 'gezinmek', tam anlamıyla 'oraya gitmek-buraya gitmek'). İkilemeler ise aksine oldukça geniş kullanılıyor (*А-кАлышь-мАлышь-рА* 'özenmeden yavaşça yürümek'). Fiillerin, eylemin alan parametrelerini veren (yukarı-aşağı, oraya-buraya, dışarı-içeri vs) önek yardımıyla oluşumları daha yaygın ('önek + fiil gövdesi' modeli), örneğin *гылА* 'durmak, kalkmak': *А-д-гылА-рА* 'yakın olmak', *А-бА-гылА-рА* 'yan olmak', *А-ӷӑ-гылА-рА* 'altında olmak', *А-қә-гылА-рА* 'bir şey olmak', *А-хА-гы-лА-рА* 'bir şeyin üzerinde olmak'. Bazı fiiller öneksiz kullanılmıyorlar, fiil kökü *лА* 'gitmek, girmek': *А-лА-лА-рА* 'yığına girmek (suya, ormana)', *А-тӏА-лА-рА* 'içeri girmek', *А-ӷӑА-лА-рА* 'altına girmek', *А-ҽнА-лА-рА* 'eve girmek'. İki *-АА-* ve *-лА-* fiil genişleticisinden ilki 'buraya' yönünü '

(*А-тӏ-ӈр-АА-рА* 'aşağıya uçmak (buraya)'), ikincisi ise 'oraya' yönünü ifade ediyor (*А-лА-гА-лА-рА* 'Çarşamba gününe bir şey vermek'). Bu sonekler orjinal fiilin anlamını da değiştirebilir. Fiil kelime yapım yollarından biri devriklemedir- her bir isim kolayca fiil kipine dahil oluyor: *А-хАӷӑА* 'adam',

д-хАӷо-ун 'o adam (dır)'. Gövdelerin ikilemeleri dışında fiil kelime yapımı yollarından biri, kök ünsüzünün ikizleşmesidir (örn. *А-ӈжәАрА* 'parçalamak' - *А-ӈыжәжәАрА* 'küçük parçalar halinde parçalamak').

İsimlerin kelime yapıları iki temel model içeriyor- birleşik ve türemiş. Birleşik yapılı isimlerin şu tipleri bulunuyor: iki isim gövdesinin birleşmesi (*А-мцА-бз* 'alev', tam anlamıyla 'ateş-dil'); isim gövdesi + sıfat gövdesi (*А-ҽы-ҕрА* 'alacak at'); isim gövdesi + *-р-* ettirgenlik içeki ile fiil gövdesi (*А-ӷӑлА-р-кәыкә* 'ağaçkakan' - *А-ӷӑлА* 'ağaç' ve *А-кәкә-рА* 'paramparça etmek'); bağlaç *-и-* yardımıyla iki isim gövdesinin birleşmesi (*А-че-и-цьыкА* 'ekmek ve tuz', iyelik eki yardımıyla (*А-ӈе-и-ӈА* 'torun', tam anlamıyla 'oğlu-onun-oğlu'). Daha karmaşık yapılarla da karşılaşılıyor. Kelime yapım sonekleri arasında en verimlileri: araçsallık anlamıyla *-гА* (*А-рӟА-гА* 'ders kitabı', *А-рӟА-рА* 'öğretmek'); yapan kişi anlamıyla *–ҽы* (*Аусуҽы* 'işçi', *АусурА* 'çalışmak'); soyut isimlerin belirtilmesi için *–рА* (*А-ӈшӡА-рА* 'güzellik'); eylemin sonuç anlamıyla *–мтӏА*

(*А-лАгА-мтӏА* 'başlangıç', *АлАгА-рА* 'başlamak'); konum (-de, -da) anlamıyla *–тӏА* (*А-ҽнА-тӏА* 'evde, odada'); yer veya depo anlamıyla *–ртӏА* (*А-чАӡы-ртӏА* 'fırın' - *А-чА* 'ekmek', *А-ӡ-рА* 'pişirmek').

Sıfatların oluşumu da birleşik ve ekli yapılar şeklindedir. Birleşik yapılılara örnek olarak şu sıfatlar ifade edilebilir: *Агәы-мбыл* 'insafsız' ('kalp-değil-sızlamak'), *Ахы-ш* 'sarışın' (baş-beyaz'),

АбАА-ӈсы 'aşağılık' ('çürük-ruh'), *Агәкы* 'şirin' ('kal-tutan'). Nispi sıfatları oluşturan en verimli sonek *-мә(ы)//-мәи* sonekidir: *а-ӈсАбАрА* 'doğa' - *А-ӈсАбАрА-мә* 'doğal', *АшьхА* 'dağ' –

АшьхА-мәи 'dağlı'. Sıfatların diğer ekleri şunlardır: herhangi bir renk tonu anlamında önek *цәы-* (*А-цәы-ҟАӈшь* 'kırmızımsı' - *А-ҟАӈшь* 'kırmızı'), belirtiyi güçlendirme anlamıyla *–ӡА* (*ААигәА-ӡА* 'en yakın'), olmama, yoksunluk anlamıyla *–ҽы* (*А-гәынхА-ҽы* 'alıngan'), niteliği veren anlamıyla *–хә* (*АрыцхА-хә* 'zavallı'), niteliği taşıyan anlamıyla *–гА* (*А-гәыӈӟәА-гА* 'can sıkıcı') vd. Sıfatların şu modellerle analitik oluşumlarıyla da sıkça karşılaşılıyor: isim + fiil sıfatı *змоу* 'sahip olan'

(*А-интерес змоу* 'ilgilenen'), isim + *злоу* 'sahip olan, kendinde barındıran' (*А-мч злоу* 'güçlü'), zarf + *иҟоу* 'olan' (*ААигәА иҟоу* 'yakın'). Sıfatlar aynı zamanda gövde-

nin ikilenmesi aracılığıyla da oluşturulabilirler (*А-гАзА-мАзА* 'saf' - *А-гАзА* 'aptal', *г* → *м* değişimiyle), veya devriklemeyle (*АҧсуА* 'Abhaz' - *АҧсуА жәлАр* 'Abhaz halkı').

Zarflar da benzer şekilde oluşuyorlar. Birleşik yapı tipleri arasında ikileme hakimdir: *лАссы-лАссы* 'sık sık', *хАз-хАзы* 'ayrı ayrı', *хАрА-бҷьАрА* 'dağınık'. Birleşik yapılı zarflarda ikileme olmayan örnekler azdır: *иАхьА-н-тәА-рА-к* 'tüm (bugünkü) gün'. Sonekler *–зА* (nitelik veya dereceyi güçlendirme anlamıyla), *-дА* (bir belirti olmayışını ifade ediyor), *-(м)кәА*, *-уА*, *-шәА* ('gibi' anlamında), *-хА* yardımıyla *нАзА-зА* 'ebediyen', *имАншәАлА-ны* 'başarıyla', *мАзА-лА* 'gizlice', *гәтӀАкы-дА* 'gayesizce', *ҷымтӷкәА* 'sessizce', *икәеицеи-уА* 'parıldayan', *иныкҷәырс-шәА* 'söz arasında', *-ААҧсА-хА* 'yorgun' zarfları oluşuyor. Yansıyan (onomatope) ve sembolik tanımlayıcılardan, *А-ҳәАрА* 'konuşmak' fiilinin, yani 'diyelim ki' zarf sıfatının ilk halini temsil eden *-ҳәА* sonekiyle zarf oluşumu çok yaygındır (örn. *А-фыр-ҳәА* 'çabuk, hemen'). Bu sonek bazı tanımlayıcı olmayan kelimelerden de zarf oluşturabilir (örn. *цАс-ҳәА* 'bile bile').

IV. Sentaks-Sözdizimi: Abhazca cümlelerde düzen serbesttir, ama tercih edilen genel prensip etkenin –agens (A) nesneden (O) önce konulmasıdır, fiil (V) de final pozisyonunda, yani SOV; ikinci tercih edilen düzen SVO şeklindedir. Basit cümleler ölçü olarak sadece bir sonlu-bitmiş yüklem içerirler.

Cümle tipleri, basit cümleler, bileşik cümleler (*сылА сыхьуеит, убри Аҟынтә сзАҧхьом сАрА* 'gözüm ağrıyor, bundan dolayı da okuyamıyorum'), mastar zarf yapılı karmaşık cümleler (*Ари АнгәАлтӀА... зынзА АргАмА АӡәуАрА дАлАгеит* 'o bunu farkettiği anda, tamamen açıkça ağlamaya başladı', masdar-zarf döngüsü *и-Ан-гәА-л-тӀА* 'o farkettiğinde') olarak ayrılıyorlar. Çeşitli terkip cümle tipleri de kullanılıyor.

V. Kelime hazinesi: Kelime hazinesinin yapısı, modern toplumun çeşitli taleplerine hizmet eden kelimelerle birlikte eskiden beri var olan kelime hazinesinin çoğalmasıyla karakterize oluyor. Önemli sayıda yeni kelime oluştu, diyalekt veya arkaik kelime hazinesinin kullanımı nadiren görülüyor.

Genetik açıdan kelimeleri, diğer Abhaz-Adıge grubu dilleriyle maddi uygunluğu bulunanlar ve akraba dillerle uygunluğu bulunmayan yerli kelimeler olarak ayırmak mümkün.

Yerli kelime hazinesi dışında Abhazcaya çoğunluğu Türkçe ve Kartvel (Gürcüce ve Megrelce) dillerinden azımsanmayacak sayıda yabancı kelime de girdi. Kartvel dillerinden gelen kelimelerin büyük çoğunluğu XIX. yüzyıl ortalarından sonra Abhazcaya girdi. Türkiye'deki Abhazların dillerinde Megrelce ve Gürcüceden geçen kelimelerin sayısı daha azdır, bu da Abhazcaya bu dillerden kelime geçişinin son 100 yılda yaşandığını gösteriyor, yani çok sayıda Megrel ve Gürcünün Abhazya'ya gelişi ve muhaceratın (Abhazların Türkiye'ye göçü) ardından, özellikle de Sovyet döneminde oldu. Abjuva diyalektinin Megrelceden geçen kelime sayısı fazladır; Oçamçira (tarihi-Abjuyski) ve özellikle Gal (tarihi-Samurzakanski) bölgelerinde Abhazca-Megrelce çift dillilik görülüyor. Abhazca da Megrelce kelime hazinesine, aynı zamanda morfoloji ve hatta söz dizimine belirli bir etkide bulundu. Gürcüceden geçen eski kelimelerin önemsiz bir bölümü ortaçağ Abhaz-Gürcü birleşik krallığı zamanlarına dayanıyor. Bunların bir bölümü (bazı Megrelce kelimelerle birlikte) Abazincenin Aşuve diyalektinde görülüyor, bu da onların ortak Abhazca dönemine dayanabileceği anlamına geliyor; Abhazcadaki Kartvel dillerinden geçen kelime sayısı 30'u aşmıyor. Modern Gürcüce ile doğrudan ilişkiler özellikle XX. yüzyılın başında oluştu ve oldukça çok sayıda Gürcüce kelime Abhazcaya yazım dili ile geçti. Kartvel kelime hazinesinden kelime alma süreci 1950 ortalarından itibaren tamamıyla sona erdi.

Türkçeden Abhazcaya kelime geçişi XVII. yüzyıldan itibaren başladı, fonetik uyumları XX. yüzyıl başlarına kadar devam etti. Abhazcaya Karvel dillerinden ve Türkçeden geçen kelimelerde Arapça ve Farsça kökenli kelime sayısı az değil. Eski alıntı kelimeler arasında Adıgece ve eski Osetçe (Alanca) kökenli kelimeler de görülüyor. Alıntı kelimelerin en çoğu-hem devrim öncesi (*А-стӀАршын* 'başkan, yaşlı', *А-ҧАцелкА* 'kasaba') hem Sovyet dönemi olmak üzere, kendi dilin alıntı kelimeleri de dahil olmak üzere (*А-космос* 'uzay', *А-теАтр* 'tiyatro', *А-бригАдА* 'ekip') Rusça'dandır.

Hem devrim öncesi hem de özellikle Sovyet döneminde bir yığın yeni kelime oluştu, genellikle Rusça modeline uygun kelimeler; *А-қәгылАрА* 'konuşma, nutuk' (tam anlamıyla 'bir şeyin üstünde konuşmak'), Rusça *'выступление'* (nutuk, konuşma) ile birleşerek oluşanlar gibi. Diğer durumlarda yeni kelimeler, diğer dillere dayanmadan oluştu; *А-фымцА* 'elektrik', yani

А-фы 'yıldırım' ve *А-мцА* 'ateş' kelimelerinden, *А-нАплАкы* 'kuruluş', *А-нАпы* 'el', önek *лА-* ve fiil kökü *кы-* 'elinde tutmak' ve diğerleri. XX. yüzyılın son on yılı boyunca, özellikle Abhazya'nın 1993'de bağımsızlığını kazanmasıyla, edebi dili aşikar kelime alıntılarından 'temizleme' ile ilgili çabaların arttığı görülüyor. Yeni kelimelerin oluşturulmasında eski veya diyalekt kelimeleri tercih ediliyor, örneğin *А-мшАҧымзА* (kelimesi kelimesine 'paskalya ayı') alıntı kelime *Апрель* (Nisan) yerine geçti, *нАнҳәАмзА* (tam anlamıyla 'Meryem Ana'nın dua ayı') alıntı kelime *Август* (Ağustos) yerine geçti. Eski alıntı kelimeler olan ve çok iyi adapte olan, artık yerli kelime gibi algılanan kelimeler de kullanılıyor (örn. *А-дәқьАн* 'mağaza', Türkçeden *dükkân* kelimesi yerine, daha sonradan Rusça'dan geçen *А-мАгАзин* kelimesi geçti). Bazı mevcut kelimeler ek anlamlar da alıyorlar, örneğin, *А-ҧАцәырА* 'vakum', temel anlamı dışında 'boşluk' anlamı da var. Nihayetinde çok sayıda tamamıyla yeni oluşumlar da var, örn. *А-тәылАуАҩ* 'vatandaş' (*А-тәылА* 'ülke', *А-уАҩ* 'insan'), *А-мзАр* 'takvim' (*А-мзА* 'ay', artı isim soneki *-Ар*) vd.

Abhazya'nın geleneksel toponomi yapısı, dilsel kimliği açısından oldukça tek tiptir ve büyük kısmı Abhazca materyallerinde izahat buluyor. Bu yerleşim yerlerinin adlandırılmasıyla ilgilidir (örn. *ГАгрА*-Gagra eski hali **ГАкырА* 'kıyıyı tutan', *Аҳҩыбжьа* 'Mejdureçye' tam anlamıyla 'İki nehir arası', *Цьырхәа* 'Cirhva', tam anlamıyla 'Meşe tepesi'). Kuzey-batı Abhazya'da, özellikle Sadz diyalektinin yaygın olduğu bölgede net bir bileşimi olan, *-рыҧшь* formatlı toponim alanı da bulunuyor (*ЖәАндрыҧшь, ГАгрыҧшь, ГьАчрыҧшь*). Diğer toponim formatları içinde sıkça karşılaşılanı konum belirtme eki *–ҭА* ile (*Гәдоуҭа, Бзыҧҭа), -рА* ile (*ГАгрА, АҷАндАрА*), *-рхәА ile,* tam anlamıyla 'onların tepesi' (*БлАбырхәА, ЧААбАлырхәА*) ve diğerleridir. Tarihi Abhazya'nın temel su kütlelerinin adlandırılmaları da Abhazcaya dahildir (*Цсоу, Бзыҧ, Хыҧсы, РиҵА*). Yabancı dilden gelen toponim-yer isimleri arasında *ПицундА*-Pitsunda, *КьАлАшәыр* (her ikisi de Yunanca'dan), *ЧхәАрҭАл* (Megrelce'den), *КАвАклук*-Kavakluk (Türkçe'den) ifade edilebilir.

Yapısında azımsanmayacak sayıda yerli kökenli ismin bulunduğu Abhaz antroponimi de oldukça zengindir: *АхрА-Ahra* (erkek) 'kaya', *АмрА-Amra* (kadın) 'güneş', *НААлА-Naala (kadın)* 'narin, uygun', *ХьыблА-Hıbla* (kadın), 'altıngözlü', *Хьҵыс* (kadın) 'altın kuş', *ШьхАныкәА* (erkek) 'dağlarda yürüyen', *МшәАгә* (erkek) 'korkusuz kalp' ve diğerleri. Diğer dillerden geçen isimler arasında Gürcüce (*МзиА, НАҭелА, ЦиАлА)* isimler var, bunların bir çoğu da başka dillere ait-Arapça, Farsça veya Türkçe kökenli (örneğin, *ЖәрАб//ЗурАб, Гьиви, Ҭенгьыз).* Abhazlara Türkçe veya Adıgelerden geçen müslüman isimleri de yaygındır (*Ҭемыр, АҳмАҭ, ФАҭмА, ШАбАҭыкәА*; son isim Adıge dillerine borçludur). Adıge kökenli bazı isimler (*ПсАбыдА, ШьмАф, ҲАнАшә)* artık yerli eski kökenli isimler olarak kabul ediliyor. Rusça isimler de oldukça yaygın.

Ana Kaynaklar

Aristava Ş. K. Abhazcada bağ fiil. Sohum, 1960;

Aristava Ş. K. Abhazcada basit cümle sorunu. Tiflis: Tiflis Üniversitesi Yayınevi, 1982; Aristava Ş. K., Çkadua L. P. Abhaz dili (Fonetik ve morfoloji). Sohum, Alaşara, 1966 (Abhazca);

Aristava Ş. K., Çkadua L. P. Abhazcanın söz dizimi. Sohum, 1983 (Abhazca);

Aristava Ş.K., Çkadua L. P. Edebi Abhazca grameri. Fonetik, fonoloji, kelime oluşumu, morfoloji. Sohum, 2002 (Abhazca);

Arşba N. V. Abhazcada dinamik vurgu ve ünlülerin redüksiyonu. Tiflis: Metsniereba, 1979.; Bgajba H. S. Abhazcanın Bzıp diyalekti (araştırmalar ve metinler). Tiflis: Gürcistan SSR AN Yayınevi, 1964;

Genko A. N. Abhazca-Rusça sözlük. Sohum, 1998;

Getsadze İ. O. Abhazca söz dizimi denemeleri (senkron diyakronik özellikleri). Leningrad: Nauka, 1979;

Abhazca grameri: fonetik ve morfoloji. Sohum, 1968;

Conua B. G. Abhazcanın alıntı kelime hazinesi. Sohum, 2002;

Conua B.G. Rusça-Abhazca sözlük. Sohum, 2010;

Kvarçia V. E. Abhazya Toponomisi. Sohum, 2002 (Abhazca);

Kaslandziya V. A. Abhazya-Rusça sözlük, c.I, II. Sohum, 2005;

Kilba E. K. Batum Abhazlarının dilinin özellikleri. Tiflis: Metsniyereba, 1983;

Koncariya V. H. Edebi Abhazcanın gelişim tarihinden. Sohum: Alaşara, 1984;

Lomtatidze K. V. Abhaz dili// SSCB halkları dilleri. c. 4. İber-Kafkas dilleri. Moskova, 1967, s. 101-122;

Lomtatidze K. V. Abhaz ve Abazin dillerinin tarihi-karşılaştırmalı analizi. I. Fonoloji sistemi ve fonetik süreçler. Tiflis: Metsniyereba, 1976;

Marr N. Y. Abhazca-Rusça sözlük. Seminer ve araştırma çalışmaları için kaynak. Leningrad, 1926;

Rusça-Abhazca sözlük. H. S. Bgajba editörlüğünde, Sohum 1964;

Uslar P. K. Kafkasya Etnografisi. Dil bilim. Abhaz dili. Tiflsi: Kafkasya Eğitim Bölge İdaresi Yayınevi, 1887;

Halbab T. H. Abhaz-Adıge dillerinin belirli-belirsizlik kategorisinin ifade edilişi. Tiflis: Metsniyereba, 1975;

Hetsiya A. D. Abhazcada yeni kelime oluşumu. Tiflis: Metsniyereba, 1988;

Tsikoliya M. Abhazcanın Abjuva diyalekti. Tiflis, 1969 (Gürcüce);

Tsikoliya M. Abhazcada söz düzeni. Tiflis: Metsniyereba, 1973 (Gürcüce);

Çkadua L. P. Abhaz-Abazin diyalektlerinde zaman sistemi ve temel model oluşumları. Tiflis: Metsniyereba, 1970;

Çkadua L. P. Abhazcada fiil kelime oluşumu. Sohum, 2005;

Şaduri İ. İ. Abhaz dili morfolojisi. Tiflis, 2006; Şakrıl K. S. Abhaz dilinde ekler. Sohum, 1961; Şakrıl K.S., Koncariya V. H., Çkadua L. P. Abhazca sözlük.c. 1,2. Sohum, 1986;

Şakrıl T. P. Abhazcada kip kategorileri (teorik). Tiflis, 1981;

Yakovlev N. F. Edebi Abhazca grameri. Sohum, 2006; *Chirikba V.A.* Common West Caucasian. The Reconstruction of its Phonological System and Parts of its Lexicon and Morphology. Leiden: Research School CNWS, 1996;

Chirikba V.A. A Dictionary of Common Abkhaz. Leiden, 1996;

Chirikba V.A. Abkhaz. – *Languages of the World/ Materials 119*. München, 2003;

Deeters G. Der Abchasische Sprachbau. "Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse", H. 3, Göttingen, 1931, S. 289-303;

Dumézil G. Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase, V. Études Abkhaz. – Bibliothéque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, XXI. Paris, 1967;

Hewitt B.G. Abkhaz. – *Lingua Descriptive Studes 2*. Amsterdam, 1979;

Hewitt B.G. The Typology of Subordination in Georgian and Abkhaz. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1987;

Hewitt B.G. Abkhaz. A Comprehensive Self-Tutor. Muenchen: Lincom Europa, 2010;

Spruit A. Abkhaz Studies. Leiden, 1986;

Yanagisawa T. Analysis of Texts and a Basic Lexicon of the Abkhaz Language. Nagoya: Nagoya University, 2006;

Yanagisawa T. Analytic Dictionary of Abkhaz. Tokyo: Hituzi Syobo Publishing, 2010. *Yanagisawa T.* A Grammar of Abkhaz. Tokyo: Hituzi Syobo Publishing, 2013.